

ПЕРЕДМОВА

2020 рік виявився надто особливим в історії людства. Життя в умовах пандемії черговий раз поставило на перший план медичну сферу і постать медика, з котрими, окрім традиційних утилітарних питань, сьогодні пов'язують і більш широкі проблеми, як то: свободи і примусу, кордонів приватного та публічного, балансу між виживанням і розвитком. Певний суспільний запит спрямований і до історика. Історію медицини актуалізовано стосовно різних параметрів: від великих зрушень та відкриттів у лікарській справі до найбільш значимого для гуманітарія соціального та світоглядного наповнення медицини. Питання лікарського середовища, діалогу лікаря та пацієнта, медикалізації простору, творення патологічних текстів на сьогодні актуальні для досліджень. І виклик гуманітаріям тут очевидний.

Дуже важливо, що фахова історіографія й поза соціальними запитамися доволі плідно працювала в даній сфері, наукова актуальність котрої беззаперечна. Відтак, пропозиція історично-медичних досліджень сьогодні дуже велика — це академічні часо-

Розділ 1

«ДИТЯ, НЕ ИМЇЮЩЕЕ ЧЕЛОВЇЧЕСКАГО ВИДА НАДЛЕЖИТЬ УДАВИТЬ»

Традиційне бачення та нові уявлення
про «інакших» новонароджених
в Гетьманщині XVIII ст.

Чтобъ повивальныя бабки, раждаемых младенцовъ, которые рождаются особымъ образомъ, или какимъ чудомъ, не убивали и не таили.

*(Указ з Монастирського приказу.
Москва, 1704 р.)*

Рожденное дитя, не имѣющее человеческого вида, а похоже на какую-либо скотину, надлежитъ тотъ часъ удавить или инымъ образомъ истребить.

*(Собрание малороссийскихъ прав.
1807 р.)*

У червні 1719 р. в селі Іллінці¹⁾ Ніжинського полку на світ з'явилося теля з двома головами. Дана подія була небуденною, однак все ж локального рівня. Цей казус повинен був трактуватися у площині народної побожності на основі відповідних уявлень про «святе» і «нечисте». Тілу самого теляти судилося б бути десь закопаним. З огляду на літню пору роззяви мали лише кілька днів на задоволення своєї цікавості, потім би про дивовижу ще якийсь час говорили на рівні чуток і пересудів. З часом і далі від місця події плітки могли б помножити голови або змінити теля на якусь іншу тварину чи істоту, а згодом казус був би забутий. Однак подія набула політичної ваги. Мертве теля виявилось настільки важливим, що

¹⁾Село Веркіївської сотні Ніжинського полку, зараз однойменний нас. пункт у складі Комарівської територіальної громади Ніжинського району Чернігівської області.

долю його тіла не наважився самостійно вирішити навіть ніжинський полковник Петро Толстой²⁾. Російський офіцер, протезе самого царя Петра Олексійовича та зять гетьмана Івана Скоропадського, написав до свого ясновельможного тестя листа з проханням вказати, що «...з оним телям уродцем и каликом чинить»³⁾.

Курйозне теля перетворилося на «небезпечну річ» унаслідок вторгнення на терени Гетьманщини камералізму, з його прагненням до тотального контролю та раціонального використання ресурсів. Для нової, більш секуляризованої ідеології патології теж ставали важливим ресурсом, котрий відтепер належав державі і використовувався для встановлення монополії над «нормою» та її пояснення. Власне, питання Толстого і прозвучало у площині «а як правильно розпорядитися цим ресурсом?». Звісно, що успіхи камералізму у цей час не варто перебільшувати, його вплив зростав далеко не лінійно і надто залежав від місцевих особливостей, зокрема щодо Гетьманщини з її автономністю та окремішністю. Більше того, такий вплив почасти взагалі важко відрефлексувати, зокрема тоді, коли модернізована риторика аж ніяк не заважала традиційним практи-

²⁾Толстой Петро Петрович (1686–†1728) — ніжинський полковник (1719–1727), граф (1724–1727). Одружений із донькою гетьмана Івана Скоропадського. Призначений на посаду за протекцією царя Петра Олексійовича. Зміщений унаслідок конфлікту його батька з Олександром Меншиковим, що спричинило п'ятику і швидку смерть.

³⁾ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 347. Арк. 2.

кам⁴⁾. У такому сенсі казуси, пов'язані з тілесними патологіями, дуже цікаві, бо все ж змушували носіїв певної традиції якось реагувати на нові вимоги, або не помічати їх. У рамках даного тексту, в такому ракурсі будуть аналізуватися випадки народження в Гетьманщині «сіамських близнюків», котрі відбувалися в традиційному релігійному суспільстві з виразною окремішністю, але формально вже за нового уніфікованого порядку⁵⁾.

Бентега Петра Толстого була викликана не фактом появи «монстра», а необхідністю реагувати на одну з ініціатив царя Петра, яка, попри свою екстравагантність, продовжувала виконуватися задовго після смерті ініціатора. Натхненний побаченням у європейських анатомічних театрах та вражений колекціями препаратів тіл з вадами розвитку, Петро намагався створити власну тератологічну колекцію. Такі зібрання в Європі Раннього Нового часу слугували унаочненню наукового бачення природи самої людини та її тіла. Вражаючі візуалізації краще за інші засоби могли прислужитися у пропаганді нових, часто секулярних ідей. У 1717 р. царем була куплена колекція анатомічних препаратів відомого

⁴⁾Важливі узагальнення про камералізм та спроби побудови добре керованої держави за Петра Олексійовича див.: Новая имперская история Северной Евразии. Долгий XVIII век и становление модернизационной империи. Часть I. От «пороховой империи» к «современному государству». *AB Imperio*. 2015. № 1. С. 328–349.

⁵⁾Під «новим порядком» тут я розумію відповідний указ 1718 р. «О приносе», про котрий детально йтиметься нижче.

нідерландського анатома Фредеріка Рюйша⁶⁾. Вона містила майстерно препаровані та унаочнені частини людського тіла, але поміж експонатів увагою глядачів користувалися саме «монстри» та органи з патологічними ураженнями. Така увага пояснювалася тим, що публіка (та й частина лікарів) назагал ще не сприймала анатомування людського тіла, натомість «уродци» могли не вважатися людьми⁷⁾.

Дослідники історії Кунсткамери Марія Хартамович та Анна Радзюн стверджують, що збирання немовлят людини та дитинчат тварин було лише частиною цілісного вивчення та опису природних явищ у їхніх нормальних проявах та відхиленнях від норми. Це свого часу було запропоновано англійським філософом Френсісом Беконом. У трактаті «Новий органон» мислитель закликав вивчати природу у всій повноті, а для цього необхідно було створити зібрання всього нового, незвичайного та рідкісного. Відголоски цієї думки згадані дослідники побачили й в указі Петра від 17 лютого 1718 р.⁸⁾ На мою думку,

⁶⁾Рюйш Фредерік (Frederik Ruysch, 1638–†1731) — голландський судовий медик, анатом, професор анатомії і ботаніки, відомий виготовленням та колекціонуванням анатомічних препаратів.

⁷⁾Хартанович М. Анатомическая коллекция Кунсткамеры Императорской Академии наук: от века осьмнадцатого в век девятнадцатый. *Историко-биологические исследования*. 2019. Т. 11. № 1. С. 37–38.

⁸⁾Хартанович М., Радзюн А. О коллекции монстров Кунсткамеры Императорской академии наук XVIII века: от собрания до научного осмысления. *Историко-биологические исследования*. 2017. Т. 9. №2. С. 37–38.

Іл. 1.1. Анатомічна композиція Фредеріка Рюйша.
Гравюра Корнеліуса Хейбертса, поч. XVII ст.

дана теза є певним перебільшенням. Вже сама назва указу на перше місце ставила саме монструозне:

«О приносѣ родившихся уродовъ, также найденныхъ необыкновенныхъ вещей во всѣхъ городахъ, о дачѣ за приносѣ оныхъ награжденія и о штрафѣ за утайку»⁹⁾.

⁹⁾Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: В Тип. Его Императорскаго Величества канцелярии, 1830. Т. 5. № 5139. С. 541.

Розділ 2

«ЧЕРЕЗ ПОНЕВІРЯННЯ ПОЧАЛИ ХВОРИТИ ЖІНКИ І ДІТИ»^{*)}

ЧУМА СЕРЕД ШВЕДСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ
ДО УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.
І СТАТЕВИЙ ВІДБІР

Коли серед них [емігрантів — С. Ч.] почали вирувати епідемії, шведи повірили, що чоловік, який був дуже дивною людиною, навмисно отруїв їх своїми наркотиками. Лікар влаштував кілька казарм для лазаретів і хотів ізолювати там хворих, але всі, хто був ним прийнятий і приймав його ліки, померли. Зрештою серед хворих почалася паніка. Ті, хто міг встати, кидались на лікаря, якого б убили, якби козаки не почули його крику і не прийшли йому на допомогу. Тоді люди накинулись на його коробки з ліками і знищили все, що в них було¹⁾.

Сьогодні чума більше не досягає епідемічного чи пандемічного рівня. У світі фіксуються лише її окремі спалахи. Те, як вона розповсюджувалась та впливала на населення, наразі відомо виключно з історичних джерел і досліджень. Окремі з цих аспектів можуть бути важливими й зараз, оскільки деякі дослідники висувають припущення про наявність певних відмінностей між так званою «історичною чумою» та чумою сучасною. Одним із таких аспектів є й статевий відбір смертності.

Відомо, що деякі захворювання спричиняють більшу або меншу смертність у представників пев-

¹⁾Utas J. Svenskbyborna historia och öde från trettonhundra till nu. Visby: Natur och kultur, 1982. S. 39.

ної статі. Так, наприклад, тиф більшою мірою вражає чоловіків, аніж жінок. Те, чи мала статево-селективний характер смертність від чуми, наразі залишається дискусійним питанням. Біоархеолог Шерон Девітте (Sharon DeWitte) вказувала на відсутність чіткого статевого розподілу смертності від чуми²⁾. Більш ранні історики-демографи, наприклад, Томас Холлінгсворт (Т. Н. Hollingsworth), говорили про домінування чоловічої смертності від чуми³⁾. Нідерландські ж дослідники Даніель Кьортіс (D. Curtis) та Йоріс Роозен (J. Roosen) на прикладі середньовічних Нідерландів, навпаки, продемонстрували, що чума більшою мірою зачіпала жінок, а не чоловіків. Згідно з їх дослідженням, статевий відбір був не дуже чітко вираженим, але все ж мав місце. Причому основною причиною були біологічні особливості, а не зовнішні фактори, пов'язані зі специфікою розподілу праці⁴⁾.

Окремою проблемою під час роботи з історичними матеріалами є загалом встановлення факту смертності від чуми. Вона пов'язана із недостатньо добрим рівнем діагностики хвороб у давнину, а та-

²⁾DeWitte S. N. Sex differentials in frailty in medieval England. *American Journal of Physical Anthropology*. Volume 143. Issue 2. 2010. P. 285–297.

³⁾Hollingsworth M. F., Hollingsworth T. H. Plague mortality rates by age and sex in the parish of St. Botolph's without Bishopsgate, London, 1603. *Population Studies: A Journal of Demography*. Volume 25. Issue 1. 1971. P. 131–146.

⁴⁾Curtis D., Roosen J. The sex-selective impact of the Black Death and recurring plagues in the Southern Netherlands, 1349–1450. *American Journal of Physical Anthropology*. Volume 164. Issue 2. Oktober 2017. P. 253–254.

Іл. 2.1. Дівчина та смерть. Альбрехт Дюрер, 1495 р.

кож із неповнотою джерельної інформації. Відповідно, перед тим як перейти до аналізу самої хвороби, слід довести факт наявності епідемії чуми.

У випадку Південної України чудову можливість дослідження епідемії чуми відкривають матеріали з історії Старошведської⁵⁾ колонії на Херсонщині. Колонію було засновано у 1782 р. етнічними шведами, які походили з о. Дагьо у Естляндії (суч. о. Хі-

⁵⁾Зараз — с. Зміївка Бериславського р-ну Херсонської обл.

Від шпиталю до клініки

(замість післямови)

Збірник, із яким шановний Читач ознайомився нині, є до певної міри симптоматичним для теперішнього стану української історіографії. По-перше, на його прикладі добре видно, наскільки широкою є міждисциплінарність історії як науки про людину: на сторінках тематично досить різних досліджень, що зібрані під його обкладинкою, знайшли місце і уявлення про фізичний стан та здоров'я, і сприйняття тілесності в повсякденному побуті, і державна політика в сфері медицини, і конфлікт різних поколінь наукових знань про здоров'я (для повноти картини забракло хіба студій з історичної антропометрії чи фізичної антропології). По-друге, дуже цікавим виявилася спроба синхронізувати наявні в українській історичній науці знання з історії медицини й культури тілесності з, безумовно, більш повною й всеосяжною картиною, що наявна в сучасній світовій історіографії, котра в цій галузі має трохи тривалішу дослідницьку традицію.

Користуючись медичною термінологією, можна стверджувати, що цей «зондаж» виявився доволі вдалим і продуктивним. Більшість текстів книжки так чи інакше торкаються дуже складного періоду

переходу від пізньосередньовічних медичних знань, лікувальних і гігієнічних практик, в тій чи іншій мірі інституціалізованих державою та Церквою, до цілком новочасних, суголосних теперішнім поглядів і чинів, запущених в дію Просвітництвом. Сутність цих змін, вперше всебічно осмислених у відомій роботі Мішеля Фуко «Народження клініки: археологія лікарського погляду» (1963)¹⁾, зводилася до формування абсолютно нового дискурсу тіла й контролю над ним, котрий намагалися встановити держава та суспільство. Успіхи медицини й фізіології XVII століття спричинилися до того, що контроль над тілесністю, дисциплінування тіла, коригування його фізичної форми й функцій стали предметом державної політики Нового часу, котра спиралася на стандартизацію та бюрократичні методи управління. Символом цих змін стало зникнення середньовічного шпиталю — притулку для калік і невиліковно хворих, від яких у такий спосіб позбувалася решта соціуму — й утвердження інституції нового типу — клініки, котра згідно передових наукових знань і встановлених владою стандартів, мала культивувати/виправляти/творити «суспільно корисну» тілесність.

Дуже добре, що розділи представляють, як різні форми тієї домодерної культури тілесності й медицини, так і ті процеси, в ході яких вона прагнула модернізуватися. Боротьба «старого» й «нового», як переконливо показали дослідження акушерських

¹⁾Foucault M. Naissance de la Clinique Une Archéologie du Regard Médical. Presses Universitaires de France, 1963.

ПЕРЕЛІК ТАБЛИЦЬ ТА ІЛЮСТРАЦІЙ

Таблиці

2.1. Розподіл факторних навантажень між змінними.
Матриця обернених компонентів.

2.2. Часові діапазони виокремлених кластерів із кількістю померлих.

3.1. Хід віспощеплення у Російській імперії у першій половині XIX ст.

3.2. Смертність дітей до одного року в Російській імперії.

3.3. Смертність дітей віком до одного року в українських губерніях Російської імперії.

3.4. Смертність дітей віком до п'яти років в українських губерніях Російської імперії.

3.5. Дитяча смертність від віспи у Пирятинському повіті за звітами благочинних Пирятинського духовного правління.

5.1. Чисельність цирульників у містах Волинської губернії наприкінці XIX — на початку XX ст.

5.2. Чисельність цирульників у повітах Волинської губернії у другій половині 1880–х років.

5.3. Чисельність цирульників у містах Харківської губернії в 1860–х роках.

5.4. Чисельність цирульників у Київській, Полтавській та Катеринославській губерніях у другій половині XIX ст.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

А. А. [Андриевский А.] 224, 225
Абрамович Бейла 197
Абрамович Лейба 197
Ададуrow В. 4
Амбодик-Максимович Нестор
187, 188, 266, 270
Анна Іоанівна 52, 53, 55, 56, 57,
60
Анненков Іван 203
Апостол Данило 43
Апостол Петро 43
Апостоленкова Марія 200
Афіногенов 300

Б

Багалій Д. 227, 250
Баллард Марта 280, 312
Барановський Стефан 198
Батоев С. 134
Бахметев Іван 48
Бачинський 240, 241, 242
Безбородько Олександр 215
Бекон Ф. 32
Белозерова Д. 52
Бережна Агафія 202
Бета Василь 227
Билинський Василь 167
Билинський Всеволод 167, 170
Бібіков Петро 310
Білозерська Ганна 199
Білозерський Іоан 200
Білявська Анастасія 199

Бірон Карл 77, 78
Бобков Федір 276
Бовгиря А. 44
Богданов К. 34, 83, 86, 91, 179
Бокадорова Е. 269
Болтарович З. 218, 219
Бородій М. 10, 182, 184, 221, 227,
230
Боряк О. 12, 185
Брейндгаузен 304, 309
Бритва Герш Бер 241
Бромирський 302
Брюховецький Іван 87
Буженіннікова Авдотья 53
Буніна 268
Бутурлін Петро 58

В

Вальчук Э. 217
Варадинов Н. 136, 144, 145, 147,
232
Васильев К. 123, 134
Ващенко-Захарченко 307, 309,
315
Вебер М. 14
Вейсбах Йоган-Бергнар 38, 39,
40, 42
Величко Самійло 225, 226
Велланський-Кавунник Данило
188
Венгловський С. 219
Вернадська Марія 263, 274, 275

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Аджамка, с. 188
Англія 141, 160
Андріяшівська територіальна
грумада 38
Антонівка, с. 166
Архангельська губернія 61
Астраханська губернія 108
Астраханська обл. 108

Б

Балтійське море 47
Балтія 189
Баницька сільська рада 72
Бахмут, м. 252
Бахчисарай, м. 254
Бердичів, м. 252
Березова Рудка, с. 165
Бериславський р-н 99
Берлін, м. 8
Бирловка, с. 165
Білорусь 195, 217, 242
Богданівка, с. 164
Богодухів, м. 251
Богодухівський повіт 197
Бориспільський район 164, 165
Бохум, м. 8
Брацлав, м. 249
Бремен, м. 205
Брест-Литовський повіт 242
Брестська обл. 242
Брянська обл. 286
Будища, с. 72, 73
Булавинівка, с. 157
Булавинівка, слобода 157

В

Валки, м. 251
Валківська територіальна
грумада 202
Варвинська селищна об'єднана
територіальна грумада 164
Варцбург, м. 8
Васильків, м. 253
Велика Британія (Британія) 37,
76, 139
Велике князівство Литовське 217
Великописарівська об'єднана
територіальна грумада 197
Веркіївська сотня 29, 41
Верхньодніпровськ, м. 253
Ветлянка, с. 108
Високе, м-ко 242
Вільно, м. 233
Вінницька область 193
Вовчанськ, м. 251
Волинська губернія 145, 151, 152,
236, 240, 245, 246, 247, 248, 249
Волинська область 236, 240, 242,
243, 244
Волинь 16
Володимир, м. 236, 246
Володимир-Волинський р-н 240
Володимир-Волинський, м. 236
Володимирський повіт 248
Воронезь, м. 277
Воронезька губернія 141, 144,
233
Воронезька обл. 141
Воронезький повіт 144

ПРО АВТОРІВ

Оксана Карліна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та філософії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Сфера наукових зацікавлень: соціальна історія Волині кінця XVIII – початку XX ст., історія Церкви в XIX ст. Співаторка книжки: *Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX століть*. (Львів: вид-во УКУ, 2018).

E-mail: oksana.karlina@gmail.com

Ганна Клименко – магістр історії, випускниця кафедри історії Національного університету «Кієво-Могилянська академія», дослідниця культурної та соціальної історії повивальної справи у Російській імперії XIX ст.

E-mail: localshouts1@gmail.com

Володимир Маслійчук – доктор історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Кієво-Могилянська академія», редактор історичного порталу historians.in.ua. Сфера наукових зацікавлень: історіографія, жіноча історія, соціальна історія Гетьманщини та Слобідської України. Автор книжок: *У полоні прикордонь та наративів. Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.* (Харків: Видавництво Олександра Савчука, 2021), *Здобутки та ілюзії: культурно-освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні друга половина XVIII – початок XIX ст.* (Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2018), *Неповнолітні зло-*

чинці у Харківському намісництві 1780–1796 рр. XVIII ст. (Харків, 2011).

E-mail: masliychuk@gmail.com

Анастасія Подгорна – аспірантка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Сфера наукових зацікавлень: історія медицини (боротьба з віспою та віспощеплення), історія дитинства, історична демографія.

E-mail: Podgornayaan95@gmail.com

Ігор Сердюк – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та координатор Центру історико-антропологічних досліджень Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, редактор історичного порталу historians.in.ua. Сфера наукових зацікавлень: історія дитинства, соціальна історія Гетьманщини, історична демографія. Автор книг: *Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.* (Київ: К.І.С., 2018); *Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.* (Полтава: АСМІ, 2011).

E-mail: Ig.Serdiuk@gmail.com

Олексій Сокирко – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Сфера наукових зацікавлень: військова і соціальна історія раннього Нового часу. Автор книг: *Кулінарна мандрівка в Гетьманщину. Секрети й таємниці староукраїнської кухні середини XVII–XVIII ст.* (Київ: Темпора, 2021); *На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII – другої половини XVIII ст.* (Київ: Темпора, 2018); *Україн-*

ський рубікон: Полтавська битва 27 червня 1709 р. (Київ: Темпора, 2009); *Тріумф в часи Руїни: Конотопська битва 1659 р.* (Київ: Темпора, 2008); *Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр.* (Київ: Темпора, 2006).

E-mail: sag@univ.kiev.ua

Святослав Чирук – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Музею історії Дніпра. Сфера наукових зацікавлень: історична демографія, історична урбаністика, соціальна історія, скандинавістика.

E-mail: sczyruk@gmail.com.

Валентина Шандра – доктор історичних наук, старша наукова співробітниця відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, професорка кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія». Сфера наукових зацікавлень: соціальна історія, історія влади і владних інституцій кінця XVIII – початку XX ст. Авторка передмови та археограф документів у збірнику *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання*. (Київ: ТОВ «Видавництво Кліо», 2015.). Авторка передмови і упорядниці корпусу документів *Слідчо-наглядові справи Тараса Шевченка (1847–1859)* (Київ: Арій, 2018). Співавторка і науковий редактор: *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)*. (Київ: Інститут історії України, 2019).

E-mail: valshandra@gmail.com